

پیشنهاد يك طرح مقدماتی تحقیق در تاریخ اجتماعی ایران با ذکر منابع آن

۱- اکثر مورخان ایران شناس بدو جنبه از تاریخ ایران توجه مخصوص نموده اند نخست تاریخ سیاسی و دوم تاریخ ادب و هنر و فرهنگ و تمدن . باید تصدیق کرد که تاکنون تحقیقات در باب تاریخ اجتماعی ایران رونق چندانی نیافته و حال آن که بی شبهه فهم درست حوادث سیاسی و مظاهر فرهنگی و تمدنی بدون شناسائی احوال جامعه و ساختار و نهادهای اجتماعی ایران کاری دشوار است.

۲- در کتابهای معدودی که اکنون در باب تاریخ اجتماعی ایران انتشار یافته نقصانی چند دیده میشود یکی از جهت طرح آن کتابها که همه خصوصیات اجتماعی را در بر نمی-گیرد و دو دیگر آن که باستثنای دو تالیف آقایان سعید نفیسی و مرتضی راوندی، کتابهای تاریخ اجتماعی ایران بیک عصر یا بجنبه ای از حیات جامعه (مانند دو تالیف آقای علی اکبر مظاهری بزبان فرانسه درباره زندگی عادی مسلمانان در قرون وسطی و خانواده ایران در قبل از اسلام) محدود است .

۳- با شرحی که گذشت جای آن هست که شالوده يك تاریخ مفصل و کامل جامعه ایرانی و زندگی اجتماعی در نجد ایران از آغاز تا با مرز دهمین کنگره مهم جهانی ریخته شود. در حصول این مقصود نخست باید درباره طرح تاریخ اجتماعی ایران توافق کرد و بعد با ید منابع و ماخذ و مدارکی را که در تهیه چنین تاریخ بکار میاید مشخص نمود.

۴- طرحی که ذیلا بمنظور تنظیم تاریخ اجتماعی ایران پیشنهاد میشود بی شبهه عاری از نقص نیست اما درخور عنایت اصحاب نظر است که به تکمیل آن همت گمارند .

ابواب عمده تاریخ اجتماعی ایران چنین میتواند باشد :

الف - جمعیت ایران در این زمینه تنها به شماره جمعیت و تحول آن در طول تاریخ بر اساس قرائنی که بدست هست اکتفا نباید کرد بلکه باید ترکیب جمعیت ایران را از جهت گروه های نژادی - زبانی و مذهبی گروه های کوچ نشین ، روستائی و شهری نیز معلوم داشت و از حرکات جمعیت چون مهاجرت ها - کوچ های فصلی - زاد و ولد - مرگ و میر خصوصا بر اثر جنگهای متوالی سخن گفت .

ب - شکل زندگی و سکونت - در این مبحث بدنبال گفتگویی که در تقسیم جامعه به گروه های ایلی - دهقان و شهری شده بود باید از شکل دهات - شکل شهرها - مشخصات فرمولوژیک ایل نشینی بتفصیل بحث کرد و گذشته از امر مسکن و ده سازی و شهر سازی و سیمان شهرها و دهات ، در باب وسائل و اسباب و تجهیزات زندگی سخن گفت و بالاخره

در این فصل از سکونت گاه ابدی مردگان نیز یاد کرد و از ارتباط نزدیک آن با مساکن زندگان غافل نبود.

ج - ساخت طبقاتی و قشرهای جامعه ایران و مناسبات میان طبقات و قشرها از مباحث مهم تاریخ اجتماعی ایران است و بدون این که بتوان همه تحولات و تطورات جامعه ایران را نتیجه کشمکش بین طبقات (یا قشرها) و کوشش آنها دانست باید تصدیق کرد تا درک عمیق تاریخ سیاسی ایران و حتی فرهنگی و تمدنی بدون فهم درست ساختمان جامعه ایرانی کاری مشکل است. در همین مبحث باید از چگونگی تحول نظم کاست و به نظام فئودالی و شبه اشرافی و از آن به نظام طبقاتی بمفهوم جدید گفتگو کرد.

د - بحث در نهادها با تاسیسات عمده اجتماع ایران از مهمترین مباحث تاریخ اجتماعی این سرزمین است در میان تاسیسات عمده باید از خانواده - مذهب - تعلیم و تربیت - کار و اقتصاد - حکومت و سیاست که در ارکان حیات اجتماعی هستند سخن گفت و بحثی رانیز بمسأله صرف اوقات فراغ و بیکاری در فعالیت هائی چون ورزش - بازی - هنر - تفریح و مانند آن اختصاص داد.

۱- بی شبهه خانواده ایرانی از مهمترین مؤسسات جامعه بوده و خلق و خوی اساسی ایرانی و بسیاری از مشخصات زندگی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی ایرانیان را در خصوصیات سازمان خانوادگی آن میتوان جستجو کرد. بسیاری از خانوادهها در امور سیاست مملکت نفوذ و مداخله خاص داشتند، کارگردان قسمتی از حوادث تاریخ ایران بودند از این رو دنباله گیری تحقیقاتی که درباره خانواده ایرانی پیش از اسلام شده در دوره بعد از اسلام ضرورت دارد.

۲- مذهب. گرچه ایران از جهت تعدد و تنوع و اهمیت مذاهب با سرزمین برادر خود هندوستان قابل مقایسه نیست معذالک مذاهبی بزرگ چون مهر پرستی و آئین مزدیسنا و زردشتی از ایران زمین بیرون خاسته و بدعت هائی چون نهضت های مانوی و مزدکی از این کشور سرچشمه گرفته و ایران در جریان تاریخ ادیان بزرگ چون موسوی و مسیحی و اسلام تأثیری عمده گذاشته است. چون دامنه پاره ای از مذاهب تراویده ایران زمین بممالک دیگر کشیده شده (مانند مهر پرستی و آئین مانوی) و اخیراً نیز دو جنبش مهم مذهبی ایرانی جهانگیر شده تحقیق در باب حیات مذهبی ایران کمال اهمیت را حائز است.

۳ در باب آموزش و پرورش در ایران از روزگاران قدیم تا کنون تحقیقات متعدد شده که معروفترین آنها تالیفات آقای دکتر صدیق اعلم است. نکته ای که در تحقیقات آینده راجع به گذشته بتعلیم و تربیت چون سابقه دیگر مؤسسات جامعه ایرانی باید محل توجه خاص قرار گیرد يك دید جامعه شناس است و بعبارت دیگر باید تعلیم و تربیت را بمنوان نهاد یا سازمانی اجتماعی منظور داشت و معلوم کرد که چگونه مشخصات جامعه ایران و از جمله ساخت قشرها و طبقات و اجتماع در آن مؤثر بوده و چگونه تعلیم و تربیت بنوبت خود در سازمانهای دیگر جامعه تأثیر نهاده است.

۴- درباره حیات اقتصادی و کار و پیشه ایرانیان از قدیم تا کنون مطالعه ضروریست زیرا اقتصاد نیز چون مذهب - دور از میالنه گروهی که اقتصاد را زیر بنا و احوال فکری و محصولات ذهنی جامعه را روبرتا می پندارند از میانی اساسی حیات اجتماعی است باید اشکال مختلف فعالیت های تولیدی ایرانیان از قدیم چون شکار - شانی، کشاورزی - پیشه و صنعت دستی سوداگری و تجارت و مانند آن را تا صنایع جدید توصیف و تشریح کرد و نظامات و سازمانهای مختلف اقتصادی را از بردگی و بندگی و روستائی - سازمان صنفی و مانند آن گرفته تا نظامات و سازمانهای جدیدتری بمیان آورد و بمناسبت از وسائل و لوازم زندگی اقتصادی چون راهها و ارتباطات سخن گفت،

۵- بحث جامعه شناسی در حکومت و سیاست غالباً از وقایع نگاران سیاسی برنمی آید و کتب تاریخ معهود از تحول رژیم با نظام سیاسی ایران و علل و عواملی که در این تحول در کار بوده بدرستی بحث نمیکند و قوای مختلف حکومتی و اختلاط یا انفکک آنها در طی زمان روشن نمی نماید و کشمکش هائی را که بین شکل های مختلف سیاسی پدید آورده ریشه جوئی نمیکند از کتب و وقایع سیاسی معلوم نمیشود که سازمان اداری و اجرائی حکومت ایران چگونه بوده یا اگر چگونگی این سازمان معلوم است طرز عمل آن نامشخص است. از این رو باید از نظر جامعه شناسی به تحلیل و تمییز تاریخ سیاسی ایران پرداخت و آن تاریخ را باین گونه تکمیل کرد.

۶- وقت گذرانی خود جنبه ای مهم از حیات اجتماعی است و از دیرباز ایرانیان ورزشها و بازیهای مختلف موصوف و معروف آفاق بوده اند و در بیان آنچه ایرانیان بهنگام فراغ میکرده اند میتوان ضمناً از فرهنگ و هنر و مانند آن یاد کرد و مقام این گونه اشتغالات را در اوقات بیکاری و در جامعه و تمدن ایرانی معلوم نمود.

۷- نظام حقوقی - مقررات و قوانین حاکم بر زندگی اجتماعی ایرانیان مبحث مهم دیگری از تاریخ جامعه ایرانی است.

در این مبحث نه فقط بقوانین جزا که در جامعه های کهن اهمیت خاص دارد و نحوه رسیدگی بجرائم و جزایات و حکم و اجرای مجازات باید پرداخت بلکه از قوانین مدنی - تجاری و مانند آن نیز که مسلماً در جامعه متمدنی چون جامعه ایرانی توسعه بسیار یافته بوده یاد کرد.

۸- هم مذهب هم قانون از جمله کنترل های اجتماعی است اما کنترل اجتماعی بصوردیگری چون عقاید عمومی و اخلاق نیز ظاهر میشود و بنابراین بحثی را بقواعد اخلاقی باید اختصاص داد و معلوم داشت که در هر عصری صفات زیبا و زشت بحکم کتب اخلاق و مانند آن نزد ایرانیان چه بوده است.

۹- مبحث دیگر سمبولیسم اجتماعی است که همه علائم و مظاهر پیوستگی و همبستگی ایرانیان را در بر میگیرد از آداب و رسوم و مناسک و سنتها و جشنها و سوک های عمومی گرفته تا افسانهها و اساطیر و مانند آن. غالباً بحث درباره سمبول های اجتماعی را در تاریخ فرهنگ و هنر ایران می آورند اما تاریخ اجتماعی ایران هم میتواند چنین بحث را با سودمندی در بر گیرد نخست از جهت آنکه تاریخ فرهنگ و هنر بیشتر بمظاهر عالی تمدنی می نگرد نه به مظاهر متوسط و دانی چون قصه های عامیانه و امثال و مثلها و مانند آن که در تاریخ اجتماعی بیشتر مورد توجه است و دو دیگر از جهت ارتباطی که تاریخ اجتماعی میان سمبولها و دیگر جنبه های حیات جامعه برقرار میکند و مثلاً معلوم میدارد که آداب و رسوم باقشرها و طبقات اجتماعی چه رابطه دارد.

۱۰- مبحث دیگر رفتارهای اجتماعی است بحث در سازمان اقتصادی - سیاسی - حقوقی و اجتماعی ایران کافی نیست و باید دید که آن سازمانها چگونه در رفتار روزانه مردم ایران منعکس میشده و بقواعد اخلاقی چگونه در سلوک رومیه ایرانیان تجسم می یافته است. بدیهی است که رفتارهای اجتماعی تنها ناشی از عوامل اجتماعی نیستند و گذشته از طبیعت و سرشت انسانی که در همه جهان یکسان است صفات و خصوصیات روانی دیگر هم در پیدائی رفتارهای اجتماعی اثر قاطع دارند و بهمین جهت باید مبحث آخرین را به روانشناسی جمعی ایرانیان اختصاص داد.

۱۱- روانشناسی جمعی ایرانی و سجایای ایرانی که به تعبیر یکی از مردم شناسان میتوان آنرا بشخصیت یا منش اساسی بیان کرد. در این مبحث از آرزوهای نهانی - عقده ها و کشمکش های درونی - جهان بینی ایرانیان میتوان سخن گفت و خود این شخصیت اساس رازاده خصوصیات اجتماعی و رویدادهای تاریخی و تعلیم و تربیت و دیگر نهادهای عمده جامعه ایران شمرد

۵ - در تنظیم تاریخ ایران توجه به تکوین و تکامل حیات شهری - روستائی و قبیله‌ای و بیابان همکاری‌ها و رقابت‌ها - اختلافات و نزاعهای آنها ضرورت خاص دارد. در آغاز اقوامی کوچک نشین فرامی‌رسند و در سراسر ایران گسترده میشوند. بزودی زندگی دهقانی و شهری رونق می‌گیرد و پیشرفت شهر نشین و فرهنگ را تلطیف و تعلیه می‌کند. کسب و تجارت و پیشه‌وری و صنعت را بازار گرم می‌کند. اندک‌اندک عناصر شهر نشین تکیه‌گاه اساس قدرتهای سیاسی میشوند و اربابان بزرگ مالک و فئودال، بخلاف سنیورهای فئودالی قرون وسطای اروپا در شهرها زندگی می‌کنند و در آنجا قدرت بدست می‌گیرند و بر روستا که منشاء ثروت ایشان است حکم رانند. شهر نشینی پیوسته با روستا نشینی کشمکش آشکار و نهانی دارد ولی نزاع میان شهر و بادیه، میان مردم استقرار یافته و کوچ نشینی ایلات شدت بیشتر دارد و سراسر تاریخ ایران خصوصاً از سلاجقه باین سوی صحنه این منازعات است البته قدرت سیاسی و نظامی در ایران همواره بر عنصر ایلی یا شهری متکی نیست عامل مذهبی نیز در ادوار مختلف پائگاه قدرت را تشکیل میدهد بحث در بر خورد این عوامل و عناصر باینکه دیگر حقیقی دلکش است از همین‌جا کلید درک تحولات و عمده تاریخی ایران بدست می‌آید.

۶ - اما منابع و مآخذ تاریخ اجتماعی ایران، از منابع غیر مکتوب چون اشیاء و ابزارها و آبشیه و جزآن بگذریم بدو دسته عمده تقسیم میشود.

الف - منابع و مآخذ مربوط به قبل از اسلام

ب - منابع و مآخذ مربوط به بعد از اسلام

۷ - منابع و مآخذ مربوط به تاریخ اجتماعی ایران قبل از اسلام را که بالنسبه محدودتر است به دسته تقسیم میتوان کرد. اول - منابع و مآخذی که از حدود اوائل قرن نوزدهم اکنون از روی زمین یا بر اثر کاوش از زیر زمین بدست آمده و از آن جمله است کتیبه‌های مختلف بن‌ها و خطوط ایرانی یا غیر ایرانی. دوم نوشته‌های عهد قدیم چه نساجی چون رومی - یونانی - یهودی - ارمنی سریانی و چه داخلی چون روستائی - پهلوی و احیاناً عربی (که بعد از اسلام در باره قبل از اسلام نوشته شده) نمودار نوشته‌های خارجی آثار این کسان است؛

هرودوت - گزنفون - کتزیاس - پلی نیوس - استرابون - بطلیموس و میان ازاسمیت تا آمین - مارسلنو و مانند ایشان که در تاریخ و جغرافیا نوشته‌اند (فهرستی از این منابع تاریخ سیاسی و مدنی ایران قبل از اسلام را کریستنسن در آغاز کتاب ایران در زمان ساسانیان خود آورده) و کتاب عهد عتیق که اهمیت بسیار دارد.

نمونه نوشته‌های داخلی این‌هاست؛ پندنامه‌های متعدد از جمله رساله منسزب به خسرو - کوتان و ریندک - کارنامه اردشیر بابکان - رساله شهرستانهای ایران - دینکرت - بند هشن - نامه تنسر اردو ایرفتنامه - شایست نشایست - مینوک خرد و مانند آن و مهمتر از همه کتب اوستائی دسته سوم - از منابع و مآخذ دوران قبل از اسلام تحقیقات مستشرقان است که هر یک از آنان بیش و کم درباره اصلی تخصص دارند و ذکر نام آنان در محضرشان زائد است.

۸ - منابع و مآخذ مربوط بدوره اسلامی که شماره بیشتر و بمطلب گویا تراست و بگمان ما میتوان آنها را در دسته‌های ذیل قرارداد؛

الف - کتب تاریخ عمومی و تاریخ سلاطین که بعضی علاوه بر اطلاعات مربوط به این رشته خاص مطالبی در جغرافیا دارد و احیاناً حاوی نظریه‌های فلسفی و یا اجتماعی است از جمله کتب مفید بشناخت اجتماع ایران بایدا از تاریخ بیهقی - جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی - تاریخ و صاف ادیب شهاب‌الدین عبدالله شیرازی - و مانند آن یاد کرد.

ب - وصف شهرها و تاریخ شهرها و ایالات و ولایات و از آن جمله است؛

فارسنامه ابن بلخی تاریخ طبرستان ابن اسفندیار - معجم البلدان یا قوت حموی - البلدان احمد بن ابی یعقوب - کتاب البلدان احمد بن ققیه - فتوح البلدان بلاذری - تاریخ زید جمفر بن محمد

تاریخ بیهقی ابن فندق ابوالحسن علوبن زید - تاریخ قم حسن بن محمد - تاریخ بخارای ابوبکر جعفر نرشی .

ج - کتب جغرافیائی اعم از نوع مسالك و ممالک - صور الاقالیم - تقویم البلدان و عجائب العالم مانند: کتاب المسالك و الممالک ابن خرداد به صور الاقالیم ابوزید بلخی - مروج الذهب ابوالحسن علی بن حسین مسعودی - صور الارض ابن حوقل بغدادی - مسالك الممالک ابواسحق ابراهیم فارسی اصطخری - احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم شمس الدین ابوعبداله مقدسی - المسالك و الممالک ابوعبداله احمد جیهانی - حدود العالم من المشرق و المغرب - عجائب البلدان منسوب به المؤید بلخی و غیر آن.

د - کتب اقتصادی و مالی مانند کتاب الخراج ابویوسف و کتاب الخراج قدامه بن جعفر ه - کتب مربوط بسازمانهای اداری چون تذکره الملوك.

و - کتب مربوط به حکمت عملی اعم از اخلاق - تدبیر منزل و سیاست مدن مانند قابوسنامه عنصرالمعالی کیکاووس - سیاستنامه خواجه نظام الملک - نصیحتة الملوك و کیمیای سعادت غزالی اخلاق ناصری - اخلاق جلالی - اخلاق محسنی و از این قبیل.

ز - روزنامهها و گزارشهای مختلفی که ماموران و حکام ولایات در توصیف محل خدمت خود - در بیان تاریخ - جغرافیا و احوال اجتماعی و اقتصادی آن پرداخته اند و خصوصاً در عهد قاجار مرسوم شده مانند گزارشهای نفیسی که نظیر نظر اعتماد السلطنه محمد حسن خان تهیه و تنظیم شده و رسالات مفرودهای که از آن مجموعه یا غیر آن منتشر شده چون جغرافیای اصفهان تحویلدار اصفهانی - التندوین فی احوال جبال شروین خود اعتماد السلطنه مذکور - سفر نامه خوزستان حاج میرزا عبدالغفار نجم الملک تاریخ کاشان عبدالرحیم کلانتر ضرابی - نصف جهان فی تعریف - الاصفهان محمد مهدی اصفهانی - احوال بنادر و خلیج فارس محمد ابراهیم نادری - سفرای خارجی در ایران نیز گزارشهایی بممالک خود فرستاده اند که متضمن اطلاعات سودمند در باره اجتماع ایران است و آنها در آرشیو وزارت خارجه آن ممالک و کتب اسناد رسمی منظم دولتهای متبوعه آنها باید جست.

ح - سفرنامه ها و سیاحت نامهها که غالباً حاوی مطالب تاریخی جغرافیائی و اجتماعی است و بعضی بوسیله شریکان تحریر شده است چون ابودلف و ناصر خسرو و بعضی را خارجیان نگاشته اند که از آن جمله هستند: شاردن - تاورنیه - دروویل - ژاک دومرگان - دیولافوا - رابینو - سرپرسی سایکس - برادران شرنی - اوژن فلاندن - فوریه - کنت دو گوپینو - کوپر - گلاویخو - پبرلوتی - و امبری و غیر آنان .

ط - احکام و فرمانها - منشورات - توقیعات - وقفنامه ها - قبایله ها - بنجاح ها - و نامه های رسمی دولتی و سلطانیات نیز اطلاعات گرانبهای در مورد جنبه های مختلف جامعه ایران بدست میدهد

ی - کتابهای دینی - مقالات اصحاب مذاهب و فرق و اقلیت های مختلفه و طریقه ها - کتب فقه و احکام و همچنین فتوت نامه ها و مانند آن نیز متضمن بعضی نکات مفید باینگونه تحقیق است

ک - کتب ادبی اعم از نظم و نثر و خصوصاً دواوین شعرا و کتبی نظیر چهارمقاله نظامی عروضی اطلاعات ذبیمتی را که درباره آداب و رسوم و خصوصیات دیگر اجتماع مشتمل است ل - از مهمترین منابع اطلاع درباره تاریخ اجتماع ایران قصه ها افسانه ها حکایات عامیانه و قابل هاست که کمترین این بابت مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است نظر کلیله و دمنه بهرامشاهی مرزبان نامه سعدالدین و راوینی - انوار سهیلی حسین کاشفی - و داستانی

چون سمک عیار - و داستانهای حسین کرد - امیراسلان و غیر آن.

۴ - فرهنگ‌های لغات نه‌از‌خلال آنها میتوان با‌آداب و رسوم و اعتقادات و پاره‌ای از مشخصات اجتماعی عصرهای پیشین دست یافت و از جمله علما جرجی زیدان مورخ تمدن اسلامی در آغاز کتب خود بغایده این فرهنگها از جهت شناخت تمدن متذکر شده است .
ن - نوشته‌های سنگ قبرورنیز گاهی از پاره‌ای خصوصیات اجتماعی سخن میگوید.

۹ - در تنظیم تاریخ ایران شاید در مرحله نخست ناچار باشیم که نظر آقای دکتر مینوی را بکار بندیم یعنی در آغاز رساله‌های مفرده در موضوعات جداگانه مربوط بتاریخ اجتماعی ایران تنظیم کنیم و در آخر به مزج و ترکیب و تلفیق آنها بصورت يك تاریخ کامل و پیوسته اجتماع ایران روی آوریم. در این میانه نباید همبستگی، جلوه‌ها و جنبه‌های مختلف جامعه و زندگی اجتماعی در ایران را نادیده گیریم و از تأثیر و تأثر متقابل آنها که مجموعه حیات جامعه را در هر لحظه از تاریخ پدید می‌آورد غفلت کنیم.

بزبان دیگر در بیان تاریخ اجتماعی ایران خود نظری جامعه‌شناسانه باید اتخاذ کرد و واقیعات و وقایع پراکنده را در غالب مجموعه‌های وسیعتر و جامعتر بهم ربط داد و در این کار از هیچ نظریه پیش ساخته‌ای نباید تبعیت کرد بلکه از خود سیر تاریخ ایران رؤس مطالعه منظم و قانون تعلیل آنرا بدست آورد. تطبیق نظریه‌های جامعه‌شناسان و فیلسوفان تاریخ مغرب زمین در کار شناخت جامعه ایران و تحولات آن غالباً درست نیست و فی‌المثل نمیتوان گفت که همواره در تاریخ ایران عامل اقتصادی فائق بوده است و همین عامل مذهبی را در موارد بسیار نادیده نمیتوان گرفت و همچنین عین مفاهیم غربی چون فیودالیته - بورژوازی و مانند آنرا نمیتوان بر اوضاع و احوال ایران - چنانکه باشارتی باز نمودیم - صادق دانست - تحقیقات جامعه‌شناسان جدید روشن کرده است که برای درک جامعه‌های نومفاهیم نوضرورست و آنجا که سخن از علت جوئی در سیر تاریخ میرود دیگر جبرر نمیتوان همواره عنوان کرد و تحولی را که در مفهوم علیت روی داده و آنرا در جهت نسبیّت - تعدد و تنوع و تقابل و تفاعل برده‌از چشم دور کرد و غافل از آن شد که در سلسله پیچیده اسباب و عوامل گاه بعضی دیگر در اعصار مختلف تفوق پیدا میکنند و فی‌المثل در حالیکه در جامعه ایل نشین و تاحدی در اجتماع روستائی و محیط جغرافیائی فرمانروا است در جامعه شهری و صنعتی عوامل دیگر اثر قاطع‌تر دارد و ترکیب این اسباب و عوامل ممکن است در جامعه‌ای و در عصری برتری را بعامل مذهبی بخشد و در جامعه و یا عصر دیگر عامل اقتصادی تفوق یابد و بهمین قیاس .

نتیجه آنکه در فهم تاریخ اجتماع ایران و تحولات آن دور از تعصب در مورد نظریه‌های پیش ساخته باید هر عصر تاریخ ایران و عواملی را که در دگرگونی آن کارگر بوده‌اند جداگانه پژوهش کرد و کلید تبیین حوادث را در خود این جامعه و تاریخ آن جست و در آخر مطالعات عصرهای مختلفه را بهم ربط داد و مجموعه‌های هم‌آهنگ بوجود آورد .